

Annona

A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Kerényi Károly Szakkollégium
Pécs, 2002

A kötet megjelenését a Pécsi Tudományegyetem Rektori Hivatala, Kiadói Bizottsága, Bölcsészettudományi Kara, Jakabhegyi úti Kollégiuma, BTK Hallgatói Önkormányzata, a Kékkúti Ásványvíz Rt. Alapítvány, a British American Tobacco, a Magyar Soros Alapítvány, az Oktatási Minisztérium – korábban: Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium, a Miniszterelnöki Hivatal és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatta.

Válogatta, szerkesztette, az előszót írta:
Jankovits László, Vankó Annamária, Somogyi Judit

A tanulmányokat lektorálta: Boros János, Erős Ferenc, Gál Béla, Heidl György, Hetesi István, Kálmán C. György, Kappanyos András, Nagy Ilona, Orbán Jolán, P. Müller Péter, Weiss János.
Lelkiismeretes munkájukért ezúton is köszönetet mondunk.

© A szerzők, 2002
© A szerkesztők, 2002
Minden jog fenntartva.

Tartalom

Részlet egy levélből	7
Előszó	9
Leiszter Attila: Nüsszai Szent Gergely időszemléletéről és Történelemfölfogásáról	11
Németh Csaba: „Mensa igitur, scriptura” Középkori egzegézis és izomorfia.	31
Lengvári István: A lussoniumi gabonavermek mint a késő-római gazdálkodás emlékei	49
Varga Szabolcs: Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karrierjének kezdetei 1526–1541 között. A Devecseri Choronok.	58
Szommer Gábor: James Lancaster és az első angol utazások a Távols-Keletre	66
Varga Enikő: „A dolgok látképe” Polémiák a 17. századi németalföldi képi reprezentációról.	74
Somogyi Judit: Iratok a Somogy megyei vallási viszonyok történetéhez (1717–1723)	86
Kruzslicz Anita: A szintézis formái Schelling korai műveiben	105
Szívós Andrea: Magyarországi nőnevelés (1850–1888)	112
Vörös Andrea: A dualizmuskori Magyarország borkereskedelme, különös tekintettel az állami gazdaságpolitikára	124
Trombitás Judit: Transzformációk. Egy Turgenyev elbeszélés a gogoli és a puskini hagyományban.	133
Juhász Katalin: Szerkezeti és szemantikai párhuzamok Lev Tolsztoj: <i>Gazda és cseléd</i> és Puskin: <i>Ördögök</i> című művében	142
Györök Edina: Genealogikus vágy és reflexív transzformáció a koraromantikától Heideggerig	149

Katona Gábor: A heideggeri Sein zum Tode és Rorty metastabilitása	161
Danka István: A filozófia végeiről. Rorty és Habermas Hegel-fenomenje.	170
Böhm Gábor. Dekonstrukció: irodalom(elmélet) és/vagy filozófia?	175
Stachó László: Pszichológia és interdiszciplinaritás: beváltak-e Piaget régi jóslatai a lélektan jövőjéről?	194
Szabó Tímea: Jóra vágni? A pszichoanalízis etikai következményeiről.	200
Kiss Gábor Zoltán: A kritika feladata a legkülönbözőbb jelenkorokban. Az alkotó, és kritikus tevékenység megítélése Arnoldtól a formalizmus utánig.	205
Patonai Anikó Ágnes: Kaland a Formával: posztmodern, dráma, szintézis	216
Vankó Annamária: Erdély Miklós művészetelméletének néhány kulcsfogalma	223
Besze Barbara: A hős Pepin és társai, avagy a <i>hetvenkedő katona</i> toposza	236
Vári György: A kísértetről. Marxtól Mózesig.	254
Gábor Lívia. Gilles Deleuze – Film és filozófia.	266
Csekő Csilla: Vegetarianizmus – táplálkozásnéprajzi szempontból. Egy család vegetáriánus táplálkozása. (Esettanulmány)	273
Gergely Erzsébet: Válságban az egyház. Valóban válságos a római katolikus egyház helyzete?	287
Horváth Gergő: A Folklor folklórjának néhány vonása – kutatás szelet	296
A Szakkollégium tagjai (1993–2002)	305
A Szakkollégium meghívott előadóinak előadásai (1993–2002)	309
A Szakkollégium tagjainak előadásai (1993–2002)	314
A Szakkollégium tagjainak OTDK eredményei	321

A lussoniumi gabonavermek mint a késő-római gazdálkodás emlékei¹

Míg a modern kor történésszének a források áttekinthetetlenül nagy száma áll rendelkezésére, addig a történeti régészet számára sem az írott, sem a régészeti emlékek nem nyújtanak biztos támpontot a politikai és gazdasági folyamatok leírására. Továbbá igen problematikus az írott és a tárgyi emlékek adatainak egyeztetése, különösen az etnikumok meghatározása. Ugyanakkor meg kell próbálnunk e korok politikai és gazdasági folyamatait, legalábbis nagy vonalakban, leírni. Ehhez nyújthatnak segítséget olyan különleges régészeti objektumok, mint az alább bemutatandó gabonavermek, amelyek kapcsán – ha vázlatosan is – megpróbáljuk áttekinteni a késő-római provinciális gazdálkodás néhány kérdését.

I.

Lussonium (a ma Pakshoz tartozó Dunakömlőd területén) római táborában és polgári településén 1969–1994 közt folytak kutatások.² A stratégiai szempontból igen fontos lelőhelyet már Marsigli is leírta. A rendszeres kutatást az 1969-ben talált római diplomatörök indította el, noha korábban már több értékes római lelet, így Iuppiter Dolichenus reliefje³, jónéhány feliratos kőemlék⁴, valamint egy Osiris szobrocska⁵ származott innen. A tervszerű kutatás jelentősebb emlékei közül a katonai diplomákat⁶ és Volusianus⁷ császár szoborbázisát említhetjük

¹ Jelen dolgozat egy módosított magyar nyelvű változat. Angolul megjelent: Grain storage pits from Lussonium Roman fort. *Specimina Nova*, XI. 1995. [1996] 113–125. – A kézirat lezárva: 1996. aug. 1.

² Visy Zsolt: Archäologische Ausgrabungen in Dunakömlőd zwischen 1969 und 1987. *Specimina Nova*, 1987, 95–106. Uő: Régészeti feltárások Dunakömlődön 1969-ben és 1972-ben. Lussonium feltárása 1987-ben. *Specimina Nova* Suppl. I. 1989, 66–75. és 108–115. Uő: *A ripa Pannonica Magyarországon*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs, 1994, 123. skk A lábjegyzetekben hivatkozott szakirodalmon kívül lásd még az ásatási naplókat és jelentéseket a (J)PTE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén. A vas- és kőleletek katalógusát és értékelését e sorok írója készítette el. Ezúton is köszönetemet fejezem ki Dr. Visy Zsoltnak, hogy a leletanyagot feldolgozásra és publikálásra átengedte.

³ Tóth István: Isten a bika hátán. *Specimina Nova* Suppl. I. 1989, 51–57.

⁴ Összefoglalóan: Uő: Lussonium környékének római feliratai. *Specimina Nova* Suppl. I. 1989, 36–43.

⁵ Wessetzky Vilmos: *Isis és Osiris Pannoniában*. Corvina, Budapest, 1989, 60.

⁶ Visy Zsolt: *Neuere Militärdiplomen aus Pannonien*. Béri-Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 10–11. 1979–80, 59–132. Uő: Ein neues Auxiliardiplom aus Dunakömlőd. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 89. (1991) 160–166.

⁷ Uő: Eine Statuenbasis des Kaisers Volusianus von Lussonium (Paks-Dunakömlőd). *Acta Archaeologica Acad. Sci. Hung.* 41. (1989) 385–397.

még meg. Az ásátások során egyértelművé vált, hogy egy korai és egy késő-római tábor is létesült a Bottyán-sáncon. Ez mind az erőd feltárt falaiból, illetve annak építési technikájából,⁸ mind a leletanyagból⁹ nyilvánvaló.

A Lussonium erődjében előkerült késő-római építkezés nyomai és a besimított kerámia rétegtani vizsgálata alapján nem zárható ki egy szarmata betelepítés, vagy a gót-hun-alán foederati jelenléte.¹⁰ Egyelőre azonban, a régészeti anyag alapján valamely telepítésre (még kevésbé az etnikumra) nem következtethetünk.¹¹

Egyébként a leletanyagot, és az építkezést Lussoniumban nemcsak a 380-as betelepítéssel, hanem a 409-es limes-újjászervezéssel is kapcsolatba hozhatjuk. Zosimos adata (V 46,2) szerint „Generidus mint magister militum újjászervezte Dalmatia, Noricum és Pannonia katonai védelmét”.¹² Az erőd nyugati falához belülről hozzáépített Valentinianus-kori építmény faszerkezetes megerősítése¹³ (ennek cölöplyukai kerültek elő), ehhez az időponthoz köthető

A lussoniumi két gödör, melyek a fent említett késő-római építményhez tartoztak, az 1988-as ásátási idény alatt került elő az erőd északi oldalán. A feltárást nehezítette a szelvény alatt húzóódó újkori pince, mely a 11. gödör alatt be is omlott (felső átmérője kb. 130 cm volt). A 14. gödör 170 cm mély, felül 130 cm átmérőjű, legnagyobb szélessége 170 cm. A tároló gödrök nagy mennyiségű leletanyagot¹⁴ tartalmaztak, melyet a 4–5. század fordulóján rejthettek el.¹⁵ Erre utal, hogy azonos szinten és épségben kerültek a gödrökbe a tárgyak, nyilván

⁸ Uő: *A római limes Magyarországon*. Corvina, Budapest, 1989, 110. Uő: Újabb eredmények a Paks-Dunakömlődön (Lussonium), a Bottyán-sáncon végzett ásátásokon. *TörténÉsz* 2/2. 1994, márc. 3–6. Uő: *Some notes on the defence system of Pannonia in the 2nd and 3rd centuries A.D.* In: *La Pannonia e L'Imperio Romano (Annuario Dell'Accademia D'Ungheria)* Electa, Roma, 1995, 91.

⁹ Ezt leginkább az előkerült érmek, illetve a terra sigillata anyag mutatja. A korai sigillata anyagra lásd Horváth Friderika: *Pannonia katonai megszállásának története a terra sigillata anyag tükrében*. Szakdolgozat. JPTE BTK, 1993, JPTE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszék könyvtára.

¹⁰ Kiss Magdolna: *Adatok a Murga-típusú korsók kérdéséhez*. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 1994, 253. sk. Uő: *Zum Problem der barbarischen Ansiedlungen in Pannonien. Specimina Nova IX*. 1993, 192.

¹¹ Egy új kötet friss eredményei nyomán egy korábbi szarmata telepítés elfogadhatónak tűnik. Makkay János: *Aitila kardja, Árpád kardja*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1995, 104. skk. további irodalommal.

¹² A magyar szöveget idézi: Kiss Magdolna: *Lussonium erődje a IV. század végén – V. század elején*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2. 1993, 91. Ezen kívül Generidus tevékenységére lásd Várady László: *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–479)*. Akadémiai, Budapest, 1969, 250. skk. „Generidus” In: J. R. Martindale: *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Vol. II. A.D. 395–527. Cambridge, London, etc., 1980, 500. skk. Soproni Sándor: *Die letzten Jahrzehnte des Pannonischen Limes. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd 38)* Beck'sche, München, 1985, 103. skk. Visy Zsolt: Soproni Sándor: *Die letzten Jahrzehnte des Pannonischen Limes. Századok* 122. 1988, 698.

¹³ Kiss: *Lussonium erődje...* 91. 7. kép.

¹⁴ A 11. gödörben bélyeges téglák, ólom, pajzsdudor, kerámia, állatcsont, mérleg, kolomp, mécsesek, orsógombok, bronzcsat, lándzsa, vasszőgek; a 14. gödörben két vasszak és fülvédő, vaskarikák, kolomp, kerámia, ládikaveret, dörzstál, malomkő, vasnyárs, nyílhegy, bélyeges téglák és mázas kerámia töredékei kerültek elő (*Lussonium – Ásátási Napló, 1988*).

¹⁵ Visy Zsolt: *Lussonium: Archaeological Excavations 1988–89*. In: V. A. Maxfield – M. J. Dobson

azzal a céllal, hogy később kiássák őket. Erre azonban már nem került sor. A kések és a sarlók, melyek innen kerültek elő, a datálást csak megerősítik.¹⁶

Mindkét gödör gabonárólól verem¹⁷ volt, erre utal, hogy faluk kitapasztott volt,¹⁸ és hogy nagyságuk is megegyezik a későbbi korok hasonló objektumaival.¹⁹ Gabonamagvak a gödörből nem kerültek elő, vagy nem figyeltek fel rájuk; egyébként is csak szentült formában maradhatnak ránk.²⁰ A lussoniumi gödrök – az alábbi intercisai példányokhoz hasonlóan – minden bizonnyal rendelkeztek valamilyen fa zárószervezettel. Továbbá, párhuzamok²¹ alapján feltételezzük, hogy a bolygatott, felső talajrétegben helyezkedett el a gödör nyakának felső, elkeskenyedő része.

Hasonló gödrök nem ismeretlenek római lelőhelyekről. Intercisa erődjéből Barkóczi László írt le olyan gödröket, melyek méhkas alakúak, s gabonamagvakat is tartalmaztak.²²

(eds): *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*. University Press, Exeter, 1991, 264.

¹⁶ A két gödörből előkerült leletanyag egészének vizsgálata külön tanulmányt igényel. Az üvegtől töredék eredete nem tisztázott: vagy kölni, vagy keleti eredetű áru. Lásd: Csizmadia Gábor: *Die Glashandel zwischen Pannonien und dem Rheingebiet in der römischen Kaiserzeit. Specimina Nova*, VI, 1990, 35. A pajzsdudor és pajzsfógó, noha etnikum pontos azonosítására nem alkalmas (legvalószínűbb a germán {keleti-gót} eredet, biztos, hogy nem római áru, hanem a 4. század végén, a Barbaricumban elterjedt típus. A pajzsdudor legközelebbi párhuzamai Csongrád, Berzsényi u. 4. sírjából és a tiszavalki szarmata temető 17. sírjából valók. Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: *Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricum-ban*. Jós András Múzeum Évkönyve, 30-32. 1987–1989, 47–96., passim; Garam Éva – H. Vaday Andrea: *Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1990, 192. Abb. 19. Térben pedig az újhartyáni harcos sírjának lelete a legközelebbi Bóna István: *Az újhartyáni germán lovassír. Archaeologiai Értesítő*, 88. 1961, 192–209. A sisakok legközelebbi párhuzamai ugyanakkor Intercisából valók Hekler Antal: *Római vassisakok Dunapenteléről. Archaeologiai Értesítő* Ú.f. 31. 1911, 253–260., bár a közzevető nem zárja ki az idegen eredetet sem (uo.: 256). A lussoniumi katonai felszerelések katalógusát és értékelését e sorok írja készítette el, ott térek ki a sisakokkal kapcsolatos datálási problémákra is.

¹⁷ A gabonagödörök problémájára általában, más korszakok emlékeivel lásd Nováki Gyula: *Régészeti és paleoethnobotanikai adatok a „gabonavermek” kérdéséhez*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–83. 1983, 57–94. A néprajzi anyagra lásd Ikvai Nándor: *Földalatti gabonátárolás Magyarországon. Ethnographia* 77. 1966, 343–375. és Füzes E.: *A gabonásvermek problematikájához. Ethnographia* 84. 1973, 462–479. – mindkettő további irodalommal.

¹⁸ További, meghatározásunkat erősítő adalék, hogy a népnyelv a „kerekerem” kifejezés alatt búzavermet értett: Ikvai: i. m. 349.

¹⁹ Uo.: 364. Vaskori tárológödörök: N. Roymans: *Carbonised grain from two iron Age storage pits at neerharen-Rekem. Archaeologia Belgica* 1. 1986/1, 97–105. (további példákkal). A középkori Sienában a lussoniumihoz hasonló nagyságú és alakú gabonavermek egész hálózatát hozták létre, melyekben kilenc évig is elállt a gabona. Ceppari Maria Assunta: *Tra legislazione annonaria e tecnologia: alla ricerca di una Biccherna perduta*. In: M. Ascheri (ed.): *Antica Legislazione della Repubblica di Siena*. Il Leccio, Siena, 1993, 201–223.; Ceppari Maria Assunta: *Grain preserving technology*. In: M. Ascheri: *Renaissance Siena (1355-1559)*. Nuova Immagine Editrice, Siena, 1993. 25–28.

²⁰ Tehát ha nem ég le a gödör, akkor elpusztulnak a közép-európai éghajlati körülmények között: Nováki: *Régészeti és paleoethnobotanikai... 59.*

²¹ Vö. Ikvai: *Földalatti gabonátárolás... 363.*

²² Barkóczi L. In: Barkóczi László – Erdélyi Gizella et alii: *Intercisa I. (Dunapentele-Sztálinváros)*

Visy Zsolt további gödröket tárt fel, egyik csoportjuk a korábban ismert méhkas alakú, míg a másik hengeres alakú, lejáróval rendelkező, és minden bizonnyal tetőszerkezettel is ellátott forma.²³ Fenékpusztá erődjében Müller Róbert tárt fel, az 5. század első felére datált, két gödröt, melyek kezdetben a gabona tárolására szolgáltak, majd az erőd átépítése után hulladékkal töltötték fel őket. Az egyik gödör alját homokkövekkel rakták ki, s a gabonát is tartalmazó rétegben gazdag leletegyüttes (bronz ládikaveretek, edények és más tárgyak, vaseszközök) került elő.²⁴ H. Kelemen M. ásátásából Nováki György közöl két gödröt, melyek közül az egyik takarmánynövény vetőmagjának tárolására szolgált.²⁵

Az ásátási dokumentáció adatai alapján a lussoniumi két gödör úrtartalma együtt kb. 10 m³ (100 hektoliter). Ha az auctorok adataira támaszkodunk,²⁶ akkor e tárolókapacitás 29,154 hektár bevetésére elegendő búza tárolására alkalmas (3.43 hl/ha). A fenékpusztai erőd²⁷ esetén végzett számítás 18.78 hl/ha terméssel számol. Ez alapján kb. ötszörös szemnyeréssel számolhatunk. Az angliai adatok alapján (min. 10 bushel/acre),²⁸ az átszámítások²⁹ nyomán 8.99 hl/ha eredményt kapunk, de Manning szerint akár ennek másfélszeresét is vehetjük³⁰ (13.49 hl/ha). Itt természetesen figyelembe kell vennünk a két tartomány éghajlati adottságainak különbözőségét, ami Pannonia javára szól. Valószínű, hogy a vermekben a következő évi vetőmagot tárolták, hiszen a gödör gyakori felnyitásával a tárolt gabona nedvessé vált volna, s így megrohadt vagy túl korán csírásásnak indult volna. A terület földrajzi adottságaiból (homokos/löszös talaj, dombokkal tagolt domborzat, illetve a Duna időszakos áradásai³¹) következően biztos az, hogy (békeidőszakban) részben máshonnan látták el az erődöt gabonával, s annak lakossága kiegészítette a kapott ellátmányt saját gazdálkodása terményeivel. A lussoniumi gabonaleletek archaeobotanikai elemzése³² azt mutatja, hogy kétféle búzát (közönséges és tönke) fogyasztottak. A tönkebúza a Barbaricum jellemző, kisebb terméshozamú fajtája. Mivel nem valószínű, hogy visszatértek volna a késő-római korban a kevésbé produktív fajta termesztésére, kézenfekvő, hogy a kétféle búza különböző eredetű: egyik a Barbaricumból, kereskedelmi

²³ A város története a római korban. (ArchHung XXXIII). Akadémiai, Budapest, 1954, 16. skk. VII. t. 3–4.

²⁴ Visy Zsolt: Előzetes jelentés Intercisa 1970–72. évi feltárásáról. *Alba Regia* 13. 1972, 250.

²⁵ Müller Róbert: V. századi bronzművesműhely maradványai Keszthely-Fenékpusztáról. *Archaeologiai Értesítő*, 105. 1978, 11.

²⁶ Nováki: i. m. 83. 916. j.

²⁷ Varro *r.r.* 1. 44, Columella 11. 2, 75 és Plinius *h.n.* 18. 193 mind 5 modius (8.754 l) elvetését javasolja 1 iugerumra (0.252 ha).

²⁸ Visy Zsolt: *Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien*. In: H. Bender – H. Wolff (Hrsg.): *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches*. Passauer Universitäts Schriften zur Archäologie, 2. Passau, 1994, 421–449.

²⁹ W. H. Manning: *Economic influences on land use in the military areas of the Highland Zone during the Roman period*. In: J.G. Evans – S. Limbrey – H. Cleere (eds.): *The Effect of Man on the Landscape: the Highland Zone*. CBA Research Report, 11. 1975, 112.

³⁰ Terjedelmi okokból a számítások részleteinek leírását elhagytuk.

³¹ Manning: i. m. 112. 927. j.

³² Vö. Somogyi Sándor: *Történeti földrajzi bevezető*. In: Székely Gy. (főszerk.): *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai, Budapest, 1984. 9. térkép.

³³ Kovács Valéria: *Lussonium növényleleteinek archeobotanikai elemzése*. Szakdolgozat. JPTE TTK 1994, Kézirat. JPTE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszék könyvtára.

cikként érkezett, míg a másik talán a rendes állami gabonaellátmány részeként.³³ A gabona helyben (talán a Duna túlsópartján) való termesztése mellett szóló érv, hogy a rómaiak korában nem állt rendelkezésre olcsó, szárazföldi szállítóeszköz.³⁴ Ugyanakkor, a kutatás jelenlegi állása szerint is, több bizonyítékunk van a szervezett kereskedelmi tevékenységre a határ két oldala között.³⁵ Egy Valentinianus-kori burgus felirata elárulja, hogy azt kereskedelmi célból (is) építették.³⁶ Feltételezhetnénk még, hogy a beköltöző barbár lakosság a saját gabonáját termeszti, de a sarlók és egyéb vaseszközök római jellege ezt nem támasztja alá. A gabonát lisztté már az erődben őrölték, erre utal a szépszámú őrlőkő. A gödrökből és az erődből több mezőgazdasági vaseszköz is előkerült: sarlók, fejszék, fűrészlap. További leletek, többek közt nagyméretű, hombárszerű kerámiák³⁷ és dörzstálak³⁸ utalnak jelentős mezőgazdasági tevékenységre. Az állattenyésztésre utalnak az előkerült, egy lemezből hajlított³⁹ vaskolompok.⁴⁰ Az állatcsont-anyag előzetes vizsgálata⁴¹ szerint a többségük (93,6%) háziállat (szarvasmarha, disznó, ló, kecske, szárnyasok, kutya, macska) volt, az előkerült kagylóhéjak, halszállkák és teknőspáncél-töredékek pedig a közeli folyó és árterének felhasználását mutatják. Az itt élő lakosság minden bizonnyal a néprajzi leírásból⁴² ismert módon gazdálkodott e területeken.

II.

A késő-római provinciális gazdálkodás tényezői közül az egyiket a pannoniai erődök jelentik, szerepük kevésbé értékelt. Érdemes tehát röviden áttekinteni a szóba jöhető objektumokat és leletanyagukat. Ács-Vaspuszta (Ad Statuas) erődjének késő-római rétegeiből jónéhány mezőgazdasági vaseszköz került elő, sőt jórésztük – beleértve a többféle funkcióval rendelkező késeket is – csak onnan.⁴³ Ez persze (ahogy Lussonium esetén is) abból adódhat, hogy hosszú

³³ Uo.: 31. j.

³⁴ Richard Duncan-Jones: *The Economy of the Roman Empire. Quantitative studies.* University Press, Cambridge, 1982², 34.

³⁵ Gabler Dénes. In: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve.* Akadémiai, Budapest, 1990, (PRK), 210. a korábbi irodalommal.

³⁶ Esztergom–Szentkirály: „*burgus cui nomen commercium qua causa et factus est*” CIL III 3653. Lásd ehhez Soproni: *Die Letzten Jahrzehnte...* 60, 109.

³⁷ A már feldolgozott anyagban: Kiss Magdolna: *Besimított kerámiák Lussonium erődjéből.* Jóna András Múzeum Évkönyve, 30–32. 1987–1989, [1992] III. t. 1.

³⁸ Kiss Tünde: *Mortaria from the Roman Fort of Lussonium (Dunakömlőd).* In: B. Abels – C. van Rhijn (eds.): *History of Daily Life. Papers of the fifth ISHA Conference.* Isha Journal, 2/94. Atalanta/ Houten, 1994, 217–220.

³⁹ V.ö. Müller: *V. századi bronzművesműhely...* 13/2 ábra.

⁴⁰ A 89.389.1.–2.; 91.21.28. ltsz. alatt. – ezekre is lásd a lussoniumi vastárgyak katalógusát. A leletcsoport felgyűjtése és értékelése is terveink közt szerepel.

⁴¹ Kőrösi A.: *Lussonium – Paks-Dunakömlőd római erőd állatcsont maradványai: szarvasmarha és kiskérődzők.* Kézirat. JPTE BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszék Könyvtára.

⁴² Andrásfalvy Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd, 1975, passim.

⁴³ Gabler Dénes (szerk.): *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes.* British

ideig használták az eszközöket, illetve anyagukat újrahasznosították. Ezt is figyelembe véve azonban, feltűnő az a nagyszámú eszköz, mely alapján Gabler D az erőd területén fél-barbár parasztkatonaságot feltételez.⁴⁴

Visegrád-Gizellamajor erődjében Gróh Dániel és Gróf Péter vezetésével folytak ásátások.⁴⁵ A többéves kutatómunka során kiderült, hogy az erőd az egyik leggazdagabb vaseszköz lelőhely. A feltárások során vasfészkék, vassarlók,⁴⁶ szőlőmetsző kések,⁴⁷ vasvonók⁴⁸ és különböző méretű vaskések kerültek elő. A mezőgazdasági tevékenységre utaló tárgyak közül megemlíthetünk egy malomkövet, több őrlőkövet, vashorgokat, kő és agyag hálónéhezékeket, valamint vaslemezből hajtogatott – az állattartás eszközeként értékelhető – kolompokat. Az erőd feletti domboldalt az ásatók a szőlőmetsző kés alapján,⁴⁹ szőlőhegynek tartják (azóta még további darabok is előkerültek). Egyedülálló az ugyanitt feltárt, és gyümölcsaszalóként azonosított helyiség, melyre a növényi magleletek is utalnak.⁵⁰

Annak ellenére, hogy Aquincum területéről szintén több eszköz ismert, jó részük még közöletlen.⁵¹ Az újabb kutatások egyre biztosabbá teszik egy, a provinciális lakossággal együtt élő és gazdálkodó betelepült barbár csoport jelenlétét.⁵²

Intercisában a 2. század végén, a 3. század elején, tehát a település virágkorában – bár nem volt önálló – jelentős mezőgazdasági tevékenységgel számolhatunk, melyre tanúk a leletek: vaseszközök⁵³ és malomkövek.⁵⁴ A katonaság és a – késő-római korban – vele együtt élő család földművelése, még inkább jelentőssé válhatott akkor, amikor a központi gabonaellátás már akadozott.

Archaeological Reports Int. Ser. 531. Oxford, 1989, 445.

⁴⁴ Uo.: 444. 42. j.

⁴⁵ Gróf Péter: *Népvándorlás kori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán*. Jóna András Múzeum Évkönyve, 30-32. 1987-1989, [1992] 129-144.; Gróf Péter – Gróh Dániel: *Előzetes jelentés a Visegrád-Gizellamajori római erőd feltárásáról*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991, 85-95. Uók: Visegrád-Gizella major. *RégFüz* I. 42. 1991, 41. valamint *RégFüz* I. 44. 1992, 41. és uók: *Visegrád legújabb római kori emléke*. Pest megyei krónikás. Vác, 1994, 111-114.; továbbá Uók: *Római építészeti emlékek Visegrád térségében*. *Műemlékvédelem*, 39. 1995, 61-68. Ezúton is köszönöm, hogy az ásatók lehetővé tették számomra, hogy átnézzem az ásátás teljes vaseszköz leletanyagát. – *Az erőd építéstörténeti elemzése*: Gróh Dániel: *Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez*. In: Lőrinczy G. (szerk.): i.m.: 239-244.

⁴⁶ Gróf: *Népvándorlás kori vonatkozások... 1. kép*.

⁴⁷ Gróf – Gróh: *Előzetes jelentés... 91.*

⁴⁸ Az egyik leközlőve: Gróf: *Népvándorlás kori vonatkozások... V. tábla*.

⁴⁹ Gróf – Gróh: *Előzetes jelentés... 7. jegyzet*.

⁵⁰ Uo.: 88.

⁵¹ Müller Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaszkortól a törökkor végéig*. Zalai Gyűjtemény 19. Zalaegerszeg, 1982, 42. skk.

⁵² Zsidi Paula: *A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt IV-V. századi temető*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 69.

⁵³ Müller: *A mezőgazdasági vaseszközök... 63-64.*; Salamon Á. In: Alföldi Mária R. – Barkóczi, László et alii: *Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. (ArchHung XXXVI) Akadémiai, Budapest, 1957, 365. skk.

⁵⁴ Visy Zsolt: *A római kori Dunaújváros*. Corvina, Budapest, 1977, 27.

Hasonló leletek ismertek még Budakalász⁵⁵ és Leányfalu burgusából (kapák, kések és állatvakaró).⁵⁶ Müller R. Visegrád-Sibrikdombról görbe kést,⁵⁷ Soproni S. pedig Pilismarót-Malompaták erődjéből jónéhány egyenes élű kést mutatott be.⁵⁸ A nógrádverőcei erődítményből is ismertek nyéltűskés kések, nyéllukas baltatöredékek, bozótívágó kés és vaskolomp.⁵⁹

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a belső erődök anyagát sem, mivel a késő-római, fentiekben vázolt stratégiának szerves részei voltak. Keszthely-Fenekpuszta késő-római erődje Pannonia leggazdagabb vaseszköz lelőhelye. Az eszközök, melyek minden valószínűség szerint helyben készültek és az 5. század közepi pusztulás idején kerültek a földbe.⁶⁰ A fejsze, balta, ekevas, csoroszlya, sarló, kapa, ekehúzó lánc, szőlőmetsző kés, kasza stb. leletekből álló együttest Müller Róbert dolgozta fel.⁶¹ Említést érdemel maga a horreum is.⁶² Alsóheténypuszta erődjéből egyelőre csak egy csákány, egy gyógypatkó és egy ekehúzó lánc ismeretes.⁶³ Tokod erődjében is jelentős számú vaseszköz került elő: ekék, sarlók, kések és fejszék, melyek mind jelentős gazdasági tevékenységre utalnak.⁶⁴

III.

A lussoniumi erődben, a késő-római korban limitaneus katonaság állomásozott.⁶⁵ Ismert, hogy ők élelmiszerjuttatásban részesültek a táborokhoz közeli raktárakból.⁶⁶ Hipotézisként azonban felvethető, hogy az erőd környéki szántóföld az erődhez tartozott és a katonák művelték azt. Érdekeltségük megmarad, hiszen tulajdonképpen a saját élelmezésükről gondoskodnak; ebből

⁵⁵ Müller: *A mezőgazdasági vaseszközök...* 40.

⁵⁶ Nagy Lajos: *Gazdasági élet*. In: *Budapest az ókorban (Budapest Története I)* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942, 653.; Müller: *A mezőgazdasági vaseszközök...* 133–134. Gabonamag leletek is ismertek aquincumi lelőhelyekről: Nagy: i. m. 653.; Kovács: *Lussonium növényleleteinek...* további irodalommal.

⁵⁷ Müller: *A mezőgazdasági vaseszközök...* 220.

⁵⁸ Soproni Sándor: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. Akadémiai, Budapest, 1978, 44. Taf. 34.

⁵⁹ Dinnyés István – Kővári Klára et alii: *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás (XIII/2k.) Magyarország Régészeti Topográfiája*, 9. Akadémiai, Budapest, 1993, 240. 20/3 lelőhely

⁶⁰ Müller: *A mezőgazdasági vaseszközök...* 106.

⁶¹ Uo.: 106–125.

⁶² Füzes Miklós: A fenékpusztai „gabonatemető”. Egy római katonai expedíció növényi bizonyítékai. *Élet és Tudomány*, 33. 1978, 787–790.; Visy: *Die ländliche Besiedlung...* 430. skk.

⁶³ Müller: *A mezőgazdasági vaseszközök...* 97–98.

⁶⁴ M. R. Petó: *Eisenfunde aus der Festung*. In: Mócsy András (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Akadémiai, Budapest, 1981, 145–157.

⁶⁵ A késő-római katonaságra lásd A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire 284-602*. Basil Blackwell, Oxford, 1964, 607–686; E. N. Luttwak: *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third*. Baltimore and London, 1976, 127. skk. A pannoniai helyzetről összefoglalóan: Mócsy András: *Pannonia and Upper Moesia*. Routledge & Kegan Paul, London–Boston: 1974, 339. Gabler Dénes – Lőrincz Barnabás – Mócsy András in: *PRK* 71–113. további irodalommal. *The Later Roman...* 626.

a helyzetből értelmezhető az is, hogy a csapatáthelyezés⁶⁷ nem okoz problémát. Luttwak nagy hatású művében, Jones elemzésével⁶⁸ szemben, a limitaneus csapatokat paraszt-katonaságként jellemzi, azt azonban hangsúlyozza, hogy noha idejük jórésztet gazdálkodással töltötték, hatékonyan tudták védeni a határt, mert szigorú felügyelet alatt állhattak.⁶⁹ Várady László szerint elsősorban az elbarbárosodó aktív katonaság kapja meg művelésre a parlagon heverő limes-földeket.⁷⁰ Hangsúlyozza azt is, hogy bizonyos szempontból különleges helyzetben vannak, mivel mint katonák a dux felügyelete, mint adófizetők pedig a praeses alá tartoznak: együtt kell értékelnünk tevékenységük katonai és gazdasági vonatkozásait.⁷¹ Közösségeiket félszabad római katonai telepeknek nevezi,⁷² s ehhez kapcsolódik még Luttwak, aki újkori párhuzamokat is hoz e gyakorlatra.⁷³

Úgy tűnik, a teljes leletanyag feldolgozása után sem lehet szétválasztani a római és/vagy barbár, katonai és/vagy polgári elemek leletanyagát Lussoniumban, de erre valószínűleg nincs is szükség. Az egyoldalú római írásos emlékeken alapuló feldolgozásokat cáfolva az utóbbi időben ugyanis, előtérbe kerül az a megközelítés, mely szerint nem volt a római és a „barbár” katonák között jelentős életmódbeli különbség.⁷⁴ Éppen a mezőgazdaság tekintetében legszembetűnőbbek a hasonlóságok, így például az állattartásban.⁷⁵ A szervezett letelepítés eszközeivel gyakran élő Róma számára, nem is feleltek volna meg gyökeresen más gazdálkodást folytató csoportok. A késő-római erődök egyébként is refugium-jelleggel működtek: a környékbeli lakosság⁷⁶ ide menekült, magával hozta értékeit, legszükségesebb használati eszközeit és részt vett a létesítmény átépítésében-megerősítésében. Annyi azonban biztos, hogy a 4–5. század fordulóján Lussonium erődjében az ács-vaspusztai erődhez hasonló, post-Valentinianus kori⁷⁷ kevert római/barbár népeesség élt. Minden bizonnyal egy, a századfordu-

⁶⁷ A *Notitia Dignitatum* szerint Lussonium táborában a legio II adiatrix részlege (Oc. XXXIII, 57) és a cuneus equitum Constantianorum (Oc. XXXIII, 23) állomásozott, utóbbit 380 körül Intercisába helyezték át (Soproni: *Die letzten Jahrzehnte...* 74.; Visy: *A római limes...* 108. skk. (lásd j.); Kiss: *Lussonium erődje...* 92.).

⁶⁸ Jones *The Later Roman...* 649. skk.

⁶⁹ Luttwak: *The Grand Strategy...* 170. skk.

⁷⁰ Várady László: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Akadémiai, Budapest, 1961, 67.

⁷¹ Várady László: New evidences on some problems of late Roman military organisation. *Acta Antiqua* 9. 1961, 340.

⁷² Uo.: 343.

⁷³ Luttwak: *The Grand Strategy...* 171.

⁷⁴ A. E. Wardman: Usurpers and internal conflicts in the 4th century A.D. *Historia* 33. 1984, 229.

⁷⁵ A rómaiaktól átvett fajtákhoz lásd Bökönyi Sándor: *Animal breeding on the Danube*. In: C. R. Whittaker (ed): *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. Philological Society, Cambridge, 1988, Whittaker (ed.): *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. Philological Society, Cambridge, 1988, 173.

⁷⁶ Erre talán a legszebb példa a női viseletre, illetve háziipari tevékenységre utaló, a késő-római erődökből; Visy: *A római kori...* 34. sk.; Sági Károly: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez. *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1. 1989, [1990] 273.

⁷⁷ Az időszak történetére újabban: Soproni Sándor: *Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes*. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 409–415.; Kiss Magdolna: *Baupuren mit Pfostenkonstruktion vom Ende des IV. – Anfang des V. Jahrhunderts in der Festung Lussonium*. In:

lón felemelkedett, római szövetségben⁷⁸ álló vezérrel és követőivel,⁷⁹ akik újrahasznosították az erőd egy részét, és (talán máshonnan rabolt vagy vásárolt) tárgyaikat a két gabonaveremben rejtették el egy ellenséges (valószínűleg hun) támadás elől, melynek idejét április-augusztus közé tehetjük, mivel a két gödör egyébként gabonával lett volna megtöltve.

W. Groenman-van Waateringe – B. L. van Beek,– W. J. H. Willems,– S.L. Wynia (eds): *Roman Frontier Studies 1995 (Oxbow Monograph 91)* Oxford, 1997, 411-415.

⁷⁸ V.ö. Generidus tevékenységével.

⁷⁹ Ehhez lásd Várady: *New evidences on...* 353. és Wolfgang Liebeschütz: *The end of the Roman army in the western empire*. In: J. Rich – G. Shipley (eds): *War and society in the Roman world*. Routledge, London, 1993, 265–276.